

תרומת הגניזה בפוסטאט לפאליאוגראפיה העברית

מלאכי בית-אריה

ידועה תרומתה המהפכנית של גניזת פוסטאט לידיעת הפיוט והשירה העברית, לחקר הלשון העברית והערבית-היהודית, להיסטוריה האינטלקטואלית, החברתית, הכלכלית והמנטאלית של היהודים בארצות האסלאם, ולתחומים אחרים של היצירה הכתובה, כגון הספרות התלמודית והגאונות. נוסף לאלה, אוצרת הגניזה מקורות נכבדים לפאליאוגראפיה (חקר כתב-היד) העברית, לתולדות הספר העברי, דרכי הפקתו והפצתו ולחקירת הכתב העברי, אשר בימי הביניים היתה פזורת במרחב הגדולה ביותר בין כל הכתבים. בעניינים אחרים של הפאליאוגראפיה משמשת הגניזה מקור יחיד ומיוחד, ובלעדיה היו ידיעותינו חסרות ופגומות.

א. העשרה מופלגת של קורפוס מימצאי הספר העברי

עצם חשיפת הגניזה חוללה מהפכה בממדי הקורפוס של מימצאי הספר העברי בימי הביניים. בהערכה זהירה ניתן לאמוד את מספר כתב-היד ששרדו מימי הביניים בארבעים עד חמישים אלף ספרים, רבים מהם כרוכים בקודקס אחד עם ספר או עם ספרים אחרים, הפזורים היום במאות ספריות ואוספים. אלה הם ודאי רק חלק קטן מאוד מהספרים שהופקו בכתב-יד על-ידי היהודים, כפי שגניזת פוסטאט גופה מוכיחה.¹ אם נתחשב בעובדה, ההולכת ומוכחת ממחקריהם של רבים העוסקים בטקסטים ספרותיים שמקורם בגניזה, שקטעים רבים מקורם בקודקס אחד שבלה, ודפיו או גליונותיו או שרידיהם התפצלו והתערבבו עם דפים של קודקסים אחרים,² ואם נחסר מחשובנו את קטעי הגניזה המאוחרים, גם אז יגיע מספר שרידי הספרים שנמצאו בגניזת פוסטאט לשיעור הזהה בקירוב למספר הספרים שנשתיירו מחוץ לגניזה. הווה אומר, חשיפת הגניזה בפוסטאט הכפילה, פחות או יותר, את מימצאי

פירוט ההפניות הביבליוגרפיות — ראה בסוף המאמר.

- 1 פרופ' קולט סיראט ניסתה לאמוד את מספר הספרים שהפיקו היהודים בימי הביניים, על-סמך עדויות היסטוריות וספרותיות ורשימות ספרים ובהתחשב באומדני האוכלוסיה היהודית, והגיעה להערכה 'זהירה' של מיליון ספרים — ראה: סיראט, עמ' 263-269, 271.
- 2 לאחרונה, דרך משל, שיחזר יוסף יהלום קודקס אחד, שבו זוהו וקובצו 37 קטעים הפזורים היום בתמש ספריות — ראה: יהלום. כמובן נעשו מיונים של קטעי התרגום הארצישראלי — ראה: קליין.

הספרים העבריים ששרדו מעיצומם של ימי הביניים עד סופם (המאה ה-10 עד המאה ה-15), מכל המרחבים ומקומות הישוב של היהודים.

נתונים אלו לא זו בלבד שיש בהם העשרה מופלגת של קורפוס הספר העברי, גם השלכותיהם מרובות לגבי ההיסטוריה של תחום זה. שהרי לפנינו אפשרות יחידה במינה לדעת בקירוב את ההקף של הפקת הספרים, ובעיקר את צריכתם במקום אחד ובפרק זמן קצוב, ממושך ורצוף. אם נכונה היא דעתו של גויטיין, שחדר הגניזה בבית הכנסת של הקהילה הארצישראלית בפוסטאט הוקם קרוב לודאי בשנת 1025, בעת שיקום בית הכנסת שנהרס בסביבות שנת 1012,³ ואם מכוח עדותן של רוב רובן של התעודות המתוארכות נסיק שהחלק העיקרי של הגניזה נגנז עד אמצע המאה ה-13, נמצא שמספר הספרים שנצרכו ובלו על ידי תושבי עיר אחת, אמנם מרכז גדול וחשוב, במשך תקופה של 250 שנה בקירוב הוא כמספר כל הספרים ששרדו מפרק זמן של 600 שנה בקירוב מכל יתר הקהילות היהודיות של הפזורה היהודית במזרח ובמערב!

ב. צריכה מרובה של ספרים ושיעור התבלותם הטבעית

גניזת פוסטאט ממחישה אפוא באופן דראמטי את גורלו של הספר העברי במקומות אחרים; היא מעידה על השיעור הנמוך מאוד של הישרדותו מכאן, ועל השיעור הגבוה של התבלותו הטבעית מכאן.

דומה כי הנתונים הללו אף זורים אור על ההבדל הפונקציונאלי בין הספר העברי לספר הלא-עברי, בעיקר הלאטיני. נראה, שהשיעור הקטן של ספרים עבריים שנתורו בידינו, יחסית למספר הרב של כתבי יד לאטיניים וערביים, אינו רק פועל יוצא משיעור האוכלוסייה היהודית ביחס לאוכלוסייה הלא-יהודית, ולא רק מהשמדתם ומהחרמותיהם של ספרים עבריים בארצות הנצרות ומאובדנם ומהשחתתם של ספרים עקב גירושם, נדידות, הגירות וטלטולים — אלא גם, ושמה בעיקר, מעצם ההתבלות הטבעית כתוצאה מהשימוש המרובה בספרים בחברה היהודית הליטראטית. כפי שמוכיחים הנתונים הסטטיסטיים של כתבי היד מימי הביניים בציוני תאריך, לכל הפחות מחצית הספרים נכתבו לא בידי סופרים מקצועיים או שכירים אלא הועתקו בידי צרכני הספרים לעצמם, וגם שאר כתבי היד הועתקו בצורה פרסונאלית, לפי צרכי מזמיניהם ולשימושם האישי.⁴ ספרים עבריים הופקו

3 ראה: גויטיין, חברה, א, עמ' 18.

4 נתונים אלו הופקו על ידי תוכנת האחזור של מאגר הנתונים הקודיקולוגי של מפעל הפאליאוגראפיה העברית בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, שבחסות האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים והמכון לחקר הטקסטים ותולדותיהם שבמרכז הלאומי למחקר מדעי (C.N.R.S.) בצרפת. במאגר זה כלולות התכונות הטכניות, הגראפיות והטקסטואליות של מלאכת הספר ומלאכת הסופר של רוב כתבי היד העבריים מימי הביניים, בציוני תאריך עד שנת ה'ש (1540), והוא כולל היום את מלאות נתונייהם של כ-2450 כתבי יד ונתונים חלקיים של כ-800 כתבי יד.

אפוא כדי להשתמש בהם, ולפי שהרכבו להשתמש בהם הם התבלו במהירות יחסית, ומחוץ לקאהיר העתיקה אכדו שרידיהם הבלים. ספרים עבריים הופקו לא בשביל אוספים כנסייתיים, מלכותיים, אציליים, או אוניברסיטאיים — אלא בעיקר לצריכה אישית, ולפיכך גם השתמרו פחות.

הגניזה העניקה לנו מידע עשיר לא רק על הספרייה היהודית באותיות עבריות במזרח, באמצעות שרידיה שנגנזו בה, אלא אף סיפקה לנו מידע ביבליוגרפי באופן ישיר. זאת בזכות כ-120 רשימות ספרים שנשתיירו בה (מהן 75 באוסף הגניזה של אוניברסיטת קמברידג'), המשקפות את הרכבן של ספריות פרטיות בדרך-כלל או של המלאי של סוחרי ספרים, ובהן נרשמו גם חיבורים ששרידיהם לא הגיעו לידינו או שלא זוהו עד כה. רשימות ספרים נשתמרו גם מאירופה, בעיקר מאיטליה, אך בדרך-כלל היקפן הוא קטן יותר וזמנם מאוחר הרבה יותר מזמנם של רוב רשימות-המצאי שנתגלו בגניזה. אינונטארים אלו של אוספים פרטיים וסוחרי ספרים מאפשרים לנו להתוודע אל עולמם האינטלקטואלי של משכילים במזרח, אל תחומי התעניינותם והשכלתם ואל ספרי-היסוד של זמנם.⁵

ג. תרומה מוגבלת של הגניזה הספרותית לידיעת מלאכת הספר

תרומת הגניזה לקודיקולוגיה העברית, דהיינו לחקר דרכי ההפקה של הספר בצורת קודקס ולטיפולוגיה של מלאכת הספר והסופר, היא מוגבלת מאוד מחמת קיטועם של שרידי הספרים.

מבחינה מתודולוגית, כל פאליאוגרפיה מבוססת על מימצאים בציוני תאריך; רק על סמך תמרורים מהימנים אלו ניתן לנסות למיין את החומר הבלתי מתוארך. בין רבבות קטעי הגניזה הספרותיים שרדו רק קטעים מעטים עם קולופונים, שהרי בדרך הטבע, הדפים האחרונים (כדפים הראשונים) בקודקס מועדים יותר לפורענות ולבלייה, ורק בחלק מהם מפורשים תאריכי ההעתקה. עד כה נודעו כ-80 קטעים בציוני תאריך מימיה הביניים, שהקדום בהם נכתב בשנת 903/4 בפרס. כמות זו נראית מועטה ביותר יחסית למספר הקודקסים העבריים בציוני תאריך מימיה הביניים, ששיעורם למעלה מ-2700, אולם זו תרומה נכבדה לאוצר כתבי-היד המתוארכים הקדומים. שכן, לשבעה הקודקסים המתוארכים שנותרו מן המאה העשירית נוספו שלושה קטעי גניזה; ל-14 הקודקסים שנותרו מן המאה ה-11 נוספו כ-20 קטעי גניזה, ול-28 כתבי-היד ששרדו מן המאה ה-12 נוספו 25 קטעי גניזה מתוארכים. למרות השיעור הגבוה של קטעי הגניזה הספרותיים בציוני תאריך בין הספרים

5 הרשימות החשובות הללו מוצו בחיבורו של נחמיה אלוני עליו השלום על הספרייה היהודית במזרח, ובו 50 רשימות חדשות שלא פורסמו עד כה. חיבורו מוצי בשלבי התקנה לדפוס וייצא לאור בהוצאת מכון בן-צבי.

המתוארכים ששרדו עד שנת 1200, דלה תרומתם של קטעים אלו למחקר הקודיקולוגי ולאיפיונה של מלאכת הספר. שכן, רובם ככולם הם שרידים מקוטעים של סופי ספרים, שאינם עשויים להעיד על תכונות הקודקס בשלמותו, כגון הרכב קונטרסיו, השיטות לשמירת סדר הקונטרסים והגליונות, טכניקות השרוטט, העימוד והמיתווה, וברוב המקרים גם לא על התכונות של חומר הכתיבה — דרכי עיבוד הקלף או המורפולוגיה של הנייר — בגלל מצבם הבלוי של הקטעים. לפיכך עיקר תרומתם של קטעי הגניזה הספרותיים המתוארכים לפאליאוגראפיה העברית היא בתחום הטיפולוגיה של כתב הספר. בתחום זה של חקר הכתב העברי משמשת הגניזה מקור עשיר ביותר ומיוחד במינו, ששינה כליל את אפשרויות המחקר. למרות העיקרון המתודי המקודש בפאליאוגראפיה הלאטינית להפריד בין כתב-הספר לכתב התעודות, בין פאליאוגראפיה לדיפלומאטיקה, נראה שאין הצדקה להפרדה כזאת בפאליאוגראפיה העברית, כפי שמעידות ההשוואות בין כתב-הספר לכתב התעודות במזרח וגם בספרד. להוציא את הכתב של כתב-היד הקאליגראפיים ההדורים, בעיקר כתב-היד המקראיים, נראה שאין הבדלים של ממש בין הכתב המרובע הרגיל והכתבים הבלתי-מרובעים, הבינוניים והרהוטים-למתצה הנוהגים להעתקות ספרים ובין אלו הנוהגים בכתיבת תעודות ואגרות.

ד. תרומה מרובה של הגניזה הדוקומנטארית לחקר הכתב

והנה, כנגד דלות הקטעים הספרותיים עם קולופונים, נשתמר בגניזה אוסף עשיר של תעודות ואגרות עם ציוני תאריכים רבים אף עם ציוני מקומות כתיבתם, וכן אגרות ותעודות רבות ללא ציון תאריכים, אך הניתנות לתיארוך על בסיס מהימן. תעודות ואגרות מרובות אלו, שהקדומה בהן היא כנראה משנת 870 או 869,⁶ הן מן התקופה המכונה בפי גויטיין 'התקופה הקלאסית' של הגניזה, דהיינו בין שנות 950-1250, ואילו אחר שנת 1250 עד סוף ימי-הביניים מספרן פוחת בשיעור ניכר. לפי כרטסת התעודות בציוני תאריכים מפורשים, שהתקין פרופ' גויטיין זכרו לברכה, השמורה ב'מעבדת גויטיין' שבמכון לתצלומי כתב-היד העבריים בבית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי — ואין היא ממצה את כל התעודות — מצויות כ-1300 תעודות מתוארכות בתקופה זאת: מהן 37 עד שנת 1000, כ-220 במחצית הראשונה של המאה ה-11 וכ-280 במחציתה השנייה; כ-280 תעודות במחצית הראשונה של המאה ה-12 וכ-230 במחציתה השנייה; כ-200 תעודות במחצית הראשונה של המאה ה-13. 1250 תעודות אלו, ואחרות שיתוספו עליהן, מעמידות לנו תיעוד עשיר ורצוף של מיגוון הכתיבות העבריות לסגנונותיהן השונים, במשך 350 שנה, ובחלוקה מאוזנת ועתירת

6 התחלת ירושם של פתוקה, ככל הנראה, המצויה בקטע גניזה במכון אנברג בפילאדלפיה, מס' 331. פרסומו בדפוס — ראה: גויטיין, כתובות, עמ' 199-200. על בעיית תיארוכה — ראה: בית-אריה, הפאליאוגראפיה, עמ' 199, הערה 20 והערת העורך מ"ע פרידמו. שם.

מקורות בין שנות 1000-1250, כפי שנהגו בעיקר במצרים אבל גם באזורים אחרים במזרח, בעיקר ארץ-ישראל וערי החוף של לבנון וסוריה ובמידה רבה במגרב. לפנינו תיעוד עשיר עשרת מונים מן התיעוד של כתב-קולמוס עברי, שנשתמר בידינו מאזורים אחרים של הפזורה היהודית עד שנת 1250. הכמות של מקורות מתוארכים אלו ופריסתם מעניקה לנו אפשרות יחידה במינה להתחקות אחר שימושו של הכתב העברי על שלל סגנונותיו וגווניו, בעיקר באזור אחד, בתקופה הקדומה של מימצאי הספר מימי הביניים, ברציפות מאזנת, שנה-שנה, כאשר יש שנים שנותרו מהן אפילו תריסר תעודות. עדויות-כתב מתוארכות כה רבות שרדו בידינו רק משלהי ימי הביניים, במאה ה-15, מספרד ומאיטליה, אך הללו מקורם מעשרות רבות של קהילות ולא ממקום אחד.

יתר-על-כן, תרומת הגניזה הדוקומנטארית, ובמידה קטנה יותר גם הספרותית, להכרתנו את הכתבים הקדומים שנהגו באזורים אחרים היא עצומה. בזכות תעודות, ובעיקר אגרות, שבגניזת קאהיר העתיקה, שנכתבו מחוץ למקום הגניזה או בידי יוצאי אזורים אחרים, נשתמרו בידינו כתיבות של אותם אזורים מתקופות הקדומות ב-200 עד 300 שנים ויותר למימצאי הספר המתוארכים משם, אשר לולא הגניזה היו נותרות לוטות באפלה.

כך, דרך משל, נשתמרה בגניזה עדות לכתב הבינוני שנהג בספרד המוסלמית ברבע השלישי של המאה העשירית, בזכות הטיטות של שירי יוסף אבן אביתור,⁷ שעקר מספרד למזרח בשנת 976, אשר מהימנותן מוכחת על-פי איגרתו שבגניזה, כ-200 שנה קודם תאריכו של כתב-היד הספרדי בציון תאריך הקדום ביותר,⁸ וכ-250 שנה קודם כתב-היד הקדום ביותר בכתיבה בינונית.⁹ בזכות עשרות אגרות ותעודות

7 טיוטה של שירים שכתב ברווחים שבין פסקאות של העתקת כרוניקה של מלכי יהודה וישראל בקטע גניזה בספריית אוניברסיטת קמברידג' T-S K25.25 והחלקים הראשונים של שבעתא מורחבת בקטע גניזה בספרייה הבודליאנית באוקספורד Heb. d. 42, דפים 42-47 (קטלוג נויבאואר — קאולי, מס' 2740, סי' 13); ראה: פליישר, עמ' 430, הערה 22. האוטוגראפיות של הטיטה וההעתקה הנאה של הללו מוכחת לא רק מעצם הטיטה, אלא גם מהשוואת כתביהן לכתב איגרת של יוסף בן יצחק בגניזת קמברידג' (T-S 13J25 10); פרסום ראשון — ראה: מרמורשטיין, גניזה, עמ' 61-62; פרסום נוסף — ראה: אסף, עמ' 24-27 [= מקורות ומחקרים בתולדות ישראל, ירושלים תש"ו, עמ' 38-42]; פקסימיליה של האיגרת — ראה: בירנבאום, מס' 246. איגרת נוספת מאת יוסף אבן אביתור (ניו יורק, בית-המדרש לרבנים, אוסף אדלר 4009), פרסום ראשון — ראה: מרמורשטיין, ביקורת; פרסום שני — ראה: מאן, עמ' 84-88; ואין היא אלא העתקה מאוחרת על-גבי דפי קודקס בכתיבה מזרחית מובהקת, כפי שניתן להבחין מלוח מס' 8 בסוף הקטלוג של אדלר — ראה: אדלר.

8 הוא כ"י האמבורג, ספריית המדינה והאוניברסיטה Cod. Hebr. 19 (קטלוג שטיינשניידר, מס' 165), ג' בבות של התלמוד הבבלי שהועתקו בג'רונה בשנת 1184. הסתייגות מן האפשרות שכתב-היד הקדום ביותר בציון תאריך מספרד הוא כ"י ואטיקאן Ebr. 269, שבסופו ציון התאריך 1094/5 — ראה: בית-אריה, קודיקולוגיה, עמ' 18 והערה 15. בינתיים הבהירה לי בדיקה חוזרת של גוף כתב-היד, שאכן אין זה תאריך ההעתקה אלא כנראה תאריך חיבורה של 'ספר אמונות ודעות' לר' סעדיה גאון.

9 הוא כ"י ירושלים, בית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי Yah. Ms. Heb. 1, שהושלם בשנת 1225 — ראה: סיראט ובית-אריה, מס' 2.

אחדות שנכתבו בספרד המוסלמית מן השליש השני של המאה ה-11 עד לאמצע המאה ה-12, בדרך-כלל בכתיבה רהוטה אבל גם בכתיבה מרובעת ובינונית, שנשלחו למזרח ונשתמרו לפליטה בגניזת פוסטאט,¹⁰ וכן בזכות אגרות של יוצאי ספרד במזרח, מכירים אנו את הכתיבה האנדלוסית המרובעת, הבינונית והרהוטה 150 עד 200 שנה לפני מופעה בקודקסים המתוארכים.

הוא הדין במגרב, בעיקר בתוניס. בגניזה הדוקומנטארית כלול מבחר עשיר של תעודות מאז סוף המאה העשירית וביותר מן המאה ה-11 שמקורם מתוניס,¹¹ ובעיקר אגרות שנכתבו במקומות שונים בידי סוחרים שהיגרו משם. לולא הגניזה היה עלינו לשאוב את ידיעותינו על הכתיבות המגרביות מכתבי-יד מתוארכים ששרדו רק מהמאה ה-14 ואילך. כיוצא בזה סיציליה, שאגרות אשר נכתבו בה ונשתמרו בגניזה קודמות ב-300 שנה לכתב-היד שנכתבו בה ושרדו בידינו. סגנון הכתיבה הביזאנטית, הניכרת בייחודה בכתב-היד המתוארכים מראשית המאה ה-14 ואילך, מתגלה לנו בין קטעי הגניזה כבר מאגרותיהם של יוצאי ביזאנטיון במזרח מהשליש השני של המאה ה-11 ואילך. באופן דומה הגניזה הדוקומנטארית המתוארכת זורעת אור גם על כתיבותיהם הקדומות של אזורים אחרים במזרח, אשר כתיבותיהם נתייחדו בקודקסים המתוארכים המאוחרים יותר, כגון פרס, או תימן.

ה. תרומת הגניזה הדוקומנטארית לחקר הפקת הספר והפצתו

זאת ועוד, בניגוד לגניזה הספרותית תרמה הגניזה הדוקומנטארית תרומה נכבדה לקודיקולוגיה העברית ולתולדות הספר העברי, הפקתו והפצתו. שכן האגרות והתעודות, שרבות מהן פורסמו או מוצו, מספקות לנו ידיעות מאלפות, או שבירי ידיעות, על מלאכת הספר והסופר, מעתיקי ספרים ותנאי העסקתם, מחירי ספרים ושכר מעתיקים, דרכי הזמנת העתקות ספרים, חומרי כתיבה והספקתם או הזמנתם על-ידי מזמיני הספרים, המסחר בספרים ופדיון ספרים. יחסית לתיעוד הדל מאוד לגבי הליכי הפקת הספר והפצתו באזורים אחרים, לפנינו תיעוד עשיר, שמן הסתם עוד יתווספו לו מקורות שעדיין לא פורסמו או מוצו. המקורות הללו, שהלקם פורסמו כבר בראשית המאה, מוצו וסוכמו בידי גויטיין ואלוני, ולאחרונה בידי משה גיל על התעודות מארץ-ישראל עד שנת 1099.¹²

אני מבקש להבליט, לדוגמה, עדות אחת העולה מהן, שחשיבותה חורגת מעבר לתחום הקודיקולוגיה העברית. חוקרי הנייר והספר בספרד חלוקים בדעותיהם לגבי

10 השווה: גויטיין, רבנו, עמ' 143-146; גויטיין, ריה"ל; אשתור.

11 השווה: גויטיין, חברה, א, עמ' 20-21.

12 גויטיין במחקריו הרבים ובאופן מסכם: גויטיין, חברה, ב, עמ' 228-240; אלוני בשורה של מאמרים ובצורה מקפת בספרו על הספרייה היהודית במזרח, המותקן עתה לדפוס; גיל, א, עמ' 191-194.

מועד התחלת ייצור הנייר בספרד המוסלמית. ההיסטוריון של הנייר הספרדי נאלס סופיֶה גרס, על סמך מקורות ספרותיים, שייצורו החל בשנת 1056 בקירוב. אולם באחרונה חלק עליו ואן קונינגסנולד מהולאנד וטען, כי העדויות אשר התבסס עליהן ואלס סובירה הן ממקורות ספרותיים מאוחרים ואינן מאוששות על-ידי תעודות אותנטיות או מקורות ראשוניים, וכי מקורות היסטוריים מהימנים מעידים על כך שהייצור המקומי של נייר בספרד לא החל אלא באמצע המאה ה-12. כך גם סוברים אחרים.¹³ והנה משתי תעודות בגניזה יש הוכחה ניצחת לדעה שנדחתה, ואישוש תיעודי למקורות הספרדיים והערביים המאוחרים בדבר ייצור נייר בספרד המוסלמית באמצע המאה ה-11. העדות האחת גנוזה במכתבו של נתן בן נהראי אל נהראי בן נסים בן-דודו, שהשתמר באוסף מוצרי, ובה הוא מודיעו כי לא מצא, כפי שנתבקש, נייר 'אנדלסי' באיכות טובה, אלא נייר 'שאמי'.¹⁴ העדות השנייה גנוזה באחד ממכתבי דניאל בן עזריה הגאון, הסוחר, בערך בין השנים 1050 עד 1060, שפורסם באחרונה בידי משה גיל בקורפוס התעודות מארץ-ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה. הכותב מבקש, כי יעתיקו לו כפוסטאט שאלות ותשובות מאת הגאונים, על נייר טוב, ומפרש: לא נייר מצרי אלא נייר אנדלוסי או מתוצרת טריפולי שבלבנון: זרק גייד, לא מצרי, בל אנדלסי או אטראבלסי.¹⁵ משתי התעודות הללו עולה אפוא, שבאמצע המאה ה-11 בערך לא זו בלבד שהיה קיים נייר מתוצרת ספרד המוסלמית אלא שהוא כבר יובא למזרח.¹⁶

הפאליאוגרפיה העברית כוננה את רוב מחקריה עד כה על אדני הקודקסים בציוני תאריך וניצלה בעבר רק מבחר מצומצם של תעודות גניזה מתוארכות לצורך חקירת הכתב והעמדת טיפולוגיה שלו. בשלב זה, כאשר נחקרו ותועדו כבר כל התכונות הקודיקולוגיות והגרפיות של רוב כתבי-היד בציוני תאריך, עת לפנות לתעודות המתוארכות והניתנות לתארוך מהימן ולמצות את עושרן הרב לצורך חקירת הכתבים המזרחיים והמגרביים. מפעל הפאליאוגרפיה העברית אכן החל לאחרונה בכינוס שיטתי של תצלומים משוכחים, בגודל טבעי, של התעודות המתוארכות.

13 הדעות השונות בעניין זה — ראה: ואלס סובירה, עמ' 6; ולעומתו: ואן קונינגסנולד, עמ' 23, 68 והערה 80. קונינגסנולד מסכים לקביעתו של איריגואן, היסטוריון הנייר וחוקר כתבי-היד הביזאנטיים, שייצור הנייר בעולם המערבי החל במאה ה-12 בספרד המוסלמית — השווה: איריגואן, עמ' 200. גם הפאליאוגרף גרומאן מסתמך על המקור המהימן הקדום ביותר המדווח על ייצור נייר בשאטיכה, הוא אלדריסי בגיאוגרפיה התיאורית שהשלים בשנת 1154 — ראה: גרומאן, א, עמ' 100.

14 אוסף מוצרי IV.18, שורות 15-17, על-פי תצלומו במכון לתצלומי כתבי-היד העבריים שבבית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי (סימן התעודה באוסף מוצרי ניתן בשיטה הישנה, L24). המכתב נרמז על-ידי: גויטיין חברה, א, עמ' 81, 410 הערה 2.

15 ראה: גיל, ב, עמ' 688, תעודה מס' 371, שורות 3-5.

16 על משלוח נייר מספרד למזרח מאוחר יותר, ניתן ללמוד ממכתב של יהודה הלוי אל חלפון בן נתנאל, שנכתב לפני שנת 1140 — ראה: גויטיין, ריה"ל, עמ' 407-408. במכתב מצייין יהודה הלוי שהוא שולח אל חלפון 500 דפי נייר.

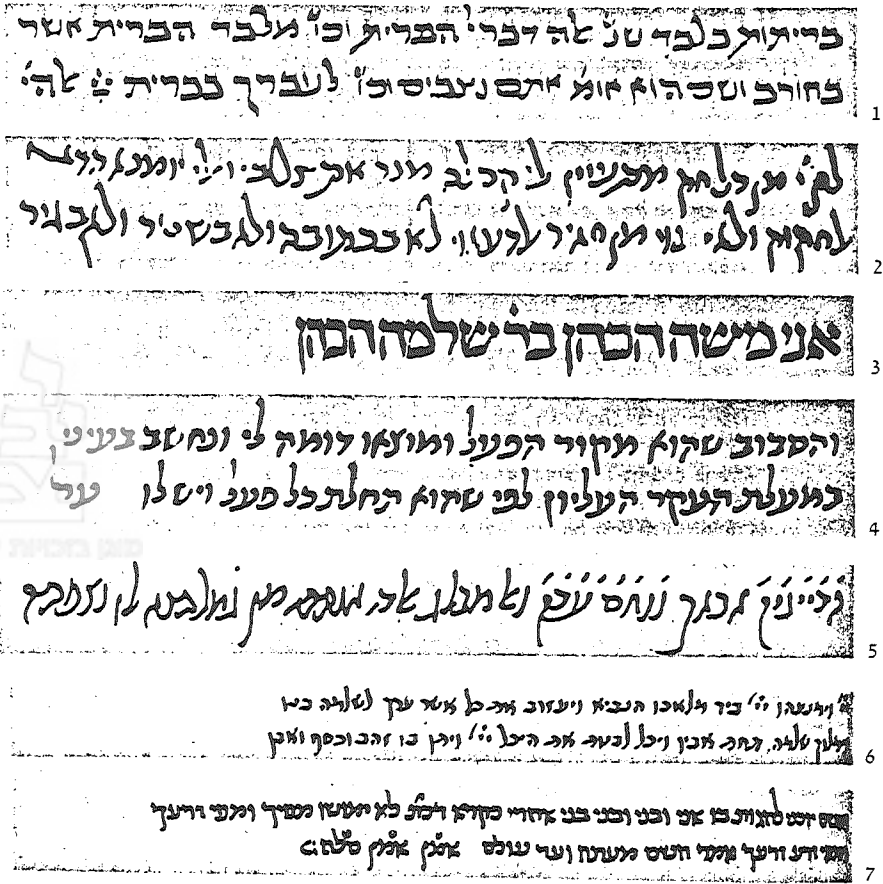
רוב התעודות הללו שמורות ביחידת הגניזה בספרייה של אוניברסיטת קמברידג'. באחרונה אף יצאה לאור 'ביבליוגראפיה של פרסומים מאוספי הגניזה של קמברידג' (1896-1980)', בעריכת ד"ר סטפאן רייף, שהיא כלי מחזיק ברכה לחוקרי הגניזה לתחומיהם, ובהם חוקרי הפאליאוגראפיה העברית. שכן מעתה יהיה אפשר לברר בקלות מי עסק בתעודה, פירסמה, הזכירה או דן בה והיכן פורסמו הדברים. נקווה כי אוצרים של אוספי גניזה אחרים ילמדו מן הדוגמה הזו ויפרסמו אף הם ביבליוגראפיות של התעודות האצורות בגניזהם.

הפניות ביבליוגראפיות

- אדלר
Catalogue of Hebrew Manuscripts in the Collection of Elkan Nathann Adler, Cambridge 1921.
- איריגואן
I. Irigoin, 'Les premiers manuscrits grecs écrits sur papier et le problème du bombycin', *Scriptorium*, IV (1950), pp. 194-204.
- אלוני
אסף
נ' אלוני, הספרייה היהודית בארצות המזרח בימי הביניים (בדפוס).
ש' אסף, 'מכתב מהרב יוסף אבן אביתור', חמדת ישראל — קובץ לזכרו של חיים חזקיהו מדיני, 'ירושלים תש"ו', עמ' 24-27.
- אשתור
E. Ashtor, 'Documentos españoles de la Guenizah', *Sefarad*, XXIV (1964), pp. 41-80.
- בירנבאום
בית-אריה,
הפליאוגראפיה
בית-אריה,
קודיקולוגיה
גויטיין, חברה
גויטיין, כתובות
גויטיין, רבנו
גויטיין, ריה"ל
גיל
גרומאן
ואלס סובריה
ואן קונינגסטולד
יהלום
מאן
מרמורשטיין, ביקורת
מרמורשטיין, גניזה
סיראט
- S.A. Birnbaum, *The Hebrew Scripts*. II, London 1954-1957.
מ' בית-אריה, 'הפליאוגראפיה של קטעי הגניזה הספרותיים', חקרי גניזת קהיר (תעודה, א), תל-אביב תש"ם, עמ' 193-199.
- M. Beit-Arié, *Hebrew Codicology*, Paris 1977 (Jerusalem 1981).
- S.D. Goitein, *A Mediterranean Society* [...], I-II, Berkeley-Los Angeles, London, 1967, 1971.
ש"ד גויטיין, 'ארבע פתיכות עתיקות מגניזת קהיר', לשוננו, ל (תשכ"ו), עמ' 197-215.
- — — — —
'רבנו יהודה הלוי בספרד לאור כתבי הגניזה', תרביץ, כד (תשט"ו), עמ' 134-149.
- — — — —
'אוטוגראפים מידו של ר' יהודה הלוי', תרביץ, כה (תשט"ז), עמ' 393-412.
- מ' גיל, ארץ-ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה (634-1099), א, תל-אביב תשמ"ג.
- A. Grohmann, *Arabische Paläographie*, I-II, Wien 1967.
- O. Valls i Subirà, *Paper and Watermarks in Catalonia*, I, Amsterdam 1970.
- P.Sj. van Koningsveld, *The Latin-Arabic Glossary of the Leiden University*, Leiden 1976.
- י' יהלום, מחזור ארץ-ישראל, 'ירושלים תשמ"ו.
- י' מאן, 'ענינים שונים לחקר תקופת הגאונים', תרביץ, ו (תרצ"ה), עמ' 66-88.
- A. Marmorstein [...], *REJ*, 70 (1920), pp. 97-111.
- — — — —
'Mittelungen zur Geschichte und Literature aus der Geniza', *MGWJ*, 67 (1923), pp. 59-62.
- C. Sirat, 'Les manuscrits en caractères hébraïques, Réalités d'hier et histoire d'aujourd'hui', *Scrittura e Civiltà*, X (1986), pp. 239-288.

ק' סיראט ומ' בית-אריה, אוצר כתב-יד עבריים מימי-הביניים בציוני תאריך עד שנת ה'ש, א, ירושלים-פאריס תשל"ב.
 ע' פליישר, 'חדשות ביצירתו של ר' יצחק בר לוי', מחקרי לשון מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה, ירושלים תשמ"ג, עמ' 425-450.
 M.L. Klein, *Genizah Manuscripts of Palestinian Targum to the Pentateuch*, I-II, Cincinnati 1986.
 קליין

טיפוסי כתב עברי, סביב התקופה שבה נצטברה גניזת קאהיר. מלמעלה למטה: (1) כתיבה מזרחית בינונית – מצרים, קודם שנת 1204, 'משנה תורה' עם חתימת הרמב"ם (כ"י אוקספורד הנטינגטון 80, דף 165 א). (2) כתיבה מזרחית רהוטה – תעודה מפוסטאט, 1213 (כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה ט"יש 1313.22). (3) כתיבה ספרדית מרובעת – בורגוס, 1207 (כ"י פאריס, ספרייה לאומית עב' 82, דף 386 ב). (4) כתיבה ספרדית בינונית – ספרד 1225 (כ"י ירושלים, ביה"ס הלאומי והאוניברסיטאי, יהודה, עב' 1, דף 35 ב). (5) כתיבה ספרדית אנדלוסית רהוטה – איגרת מגראנאדה, 1129/30 (כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה, נוספים 3340). (6) כתיבה איטלקית רהוטה – איטליה, 1282 (כ"י ירושלים, ביה"ס הלאומי והאוניברסיטאי, עב' 4120, דף 96 ב). (7) כתיבה ביזאנטית בינונית – שירון (יוון), 1307-1308 (אוקספורד, בודליאנה הנטינגטון 128, דף 60 ב).